

ราสลีลาในภควตปุราณะ: ลีลาการเต้นรำอันศักดิ์สิทธิ์ของพระกฤษณะ

Rāsālīlā in Bhāgavata Purāṇa: The Sacred Dance of God Krishna

¹สุปรัชญา จับใจ และ ²สมบัติ มั่งมีสุขศิริ

¹Supreechaya Chabchai and ²Sombat Mangmeesuksiri

^{1,2}คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

^{1,2}Faculty of Archaeology, Silpakorn University.

¹Corresponding Author's Email: supreechayach@hotmail.com

Received: May 15, 2025; **Revised:** July 8, 2025; **Accepted:** August 14, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาความสำคัญของ ราสลีลา หรือราสปัญจายะ (อัยยายะที่ 29-33) ใน คัมภีร์ภควตปุราณะ สกัณธ์ที่ 10 ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักในไวษณพนิกาย ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของลัทธิภักติ คัมภีร์ปุราณะมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่คำสอนทางศาสนาฮินดูให้แก่คนทุกวรรณะที่อาจเข้าไม่ถึงคัมภีร์พระเวท โดยเฉพาะภควตปุราณะได้นำเสนอแนวคิด ภักติ (Bhakti) คือความรักและความศรัทธาอันบริสุทธิ์ต่อพระเจ้า ซึ่งเป็นหนทางสู่โมกษะที่เข้าถึงได้โดยไม่ต้องยึดติดกับพิธีกรรมที่ซับซ้อน ลัทธิภักติส่งเสริมความเท่าเทียมและต่อต้านระบบวรรณะ ทำให้ทุกคนสามารถเชื่อมโยงกับพระเจ้าได้โดยตรงผ่านความสัมพันธ์ทางอารมณ์และจิตวิญญาณ สกัณธ์ที่ 10 ของภควตปุราณะมีความโดดเด่นอย่างยิ่งด้วยเนื้อหาที่ครอบคลุมชีวิตและ “ลีลา” ของพระกฤษณะ โดยเฉพาะการเต้นรำราสลีลา ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความรักอันศักดิ์สิทธิ์ระหว่างพระกฤษณะกับเหล่าโคปี การเต้นรำนี้ไม่ใช่เพียงความรักทางกาย แต่เป็นการแสดงออกถึงความรักแบบภักติ การละลายอัตตา และการแสดงความศักดิ์สิทธิ์ ที่นำไปสู่การรวมเป็นหนึ่งเดียวกับพระเจ้า พระกฤษณะในราสลีลาแสดงบทบาทสำคัญในฐานะ อวตารของพระวิษณุ ผู้เป็นศูนย์กลางจักรวาล ผู้สร้างความสัมพันธ์ในอุดมคติกับมนุษย์ ผู้สอนหลักธรรม และ นักรักผู้มีวาทีศิลป์ ซึ่งทั้งหมดนี้สะท้อนความสามารถของพระองค์ในการตอบสนองความปรารถนาทางจิตวิญญาณของสาวกเป็นรายบุคคลและนำพาทุกคนไปสู่ความหลุดพ้น

คำสำคัญ: กฤษณะ; ศาสนาฮินดู; ปุราณะ; ปรัชญา; วรรณคดีสันสกฤต

Abstract

This article aims to examine the significance of Rasa Lila, or Rasapañcādhyāya (Chapters 29-33), within the Tenth Canto of the Bhāgavata Purāṇa, a foundational scripture in the Vaiṣṇava tradition and a core component of the Bhakti movement. The Purāṇas played a vital role in disseminating Hindu religious teachings to all social classes, including those traditionally excluded from Vedic knowledge. Specifically, the Bhāgavata Purāṇa introduced

the concept of Bhakti, pure love and devotion to God, as an accessible path to moksha (liberation) that transcends complex rituals. The Bhakti movement promoted equality and opposed the caste system, allowing individuals to connect directly with the Divine through emotional and spiritual relationships. The Tenth Canto of the Bhāgavata Purāṇa is particularly notable for its comprehensive depiction of Krishna's life and divine "līlā" (pastimes), especially the Rasa Lila dance. This dance symbolizes the sacred love between Krishna and the Gopis, representing more than just physical affection; it embodies Bhakti love, the dissolution of the ego, and a manifestation of divinity leading to ultimate union with God. Krishna's multifaceted role in the Rasa Lila is paramount: he is portrayed as an avatar of Vishnu and the cosmic center, an ideal relational figure for humanity, a spiritual preceptor, and a charismatic lover. These aspects highlight his profound ability to fulfill the individual spiritual aspirations of devotees and guide them toward liberation.

Keywords: Krishna; Hinduism; Puranas; Philosophy; Sanskrit Literature

บทนำ

คัมภีร์ปุราณะเป็นวรรณกรรมสันสกฤตประเภทหนึ่งที่เชื่อกันว่ามีมาตั้งแต่ในสมัยพระเวท และไม่มีหลักฐานชัดเจนว่าปุราณะแต่งขึ้นครั้งแรกเมื่อใด เนื้อหาในปุราณะมีเอกลักษณ์ โดยเฉพาะความรู้สาขาสำคัญทางศาสนาอื่นดูอย่างเรื่องการสร้างโลก วงจรของกาลเวลา และยังมีเนื้อหาเรื่องการสืบเชื้อสายของราชวงศ์วีรกรรมของเทพเจ้าและวีรบุรุษ รวมทั้งคำสอนทางศาสนา ตำนาน ประวัติศาสตร์ และความรู้อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเทพเจ้าและจักรวาล ปุราณะในยุคต้นมีเนื้อหาแตกต่างจากปุราณะที่ตกทอดมาถึงปัจจุบันซึ่งเชื่อกันว่าอาจมีการแต่งเติมเนื้อหาเข้าไปในยุคหลัง จึงกล่าวได้ว่าปุราณะเป็นวรรณกรรมที่มีพัฒนาการ มีการเปลี่ยนแปลงตามสภาพสังคมและยุคสมัยที่ต่างกัน ทำให้กลายเป็นวรรณกรรมที่มีเนื้อหาหลากหลายและเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญสำหรับใช้ศึกษาค้นคว้าความรู้ในสมัยโบราณของประเทศอินเดีย

เนื่องจากคัมภีร์พระเวทเป็นคัมภีร์ของพวกพราหมณ์ มีแต่พวกชนชั้นสูงเท่านั้นที่ศึกษาคัมภีร์พระเวท คัมภีร์ปุราณะจึงแต่งขึ้นเพื่อขยายความหรืออธิบายเนื้อหาในคัมภีร์พระเวทเพื่อใช้สั่งสอนคนวรรณะอื่น ได้แก่ ศูทร และสตรี (Winternitz, 1990) และเชื่อกันว่าคัมภีร์ส่วนใหญ่เป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับไสยเวทย์และโหราศาสตร์ ได้รับยกย่องว่าเป็นสารานุกรมรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ในอดีตไว้มากมาย ถือเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนให้เห็นความแตกต่างกันของลัทธิต่าง ๆ ในศาสนาฮินดูที่ดำรงอยู่มากกว่าหลายร้อยศตวรรษ (Hopkins, 1966) ด้วยเหตุนี้ทำให้คัมภีร์ปุราณะกลายเป็นงานวรรณกรรมที่ได้รับการศึกษาค้นคว้ามากที่สุด จึงได้รับการยกย่องว่ามีความสำคัญเทียบได้กับสารานุกรม (Encyclopedia) เพราะเป็นงานเขียนบันทึกเรื่องราวในอดีตมากมาย ทั้งเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญทางวิชาการแขนงต่าง ๆ เช่น ตำนาน เทพนิยาย นิทานของเทพเจ้า เรื่องวีรบุรุษ และฤๅษี ปรัชญา อภิปรัชญา นาฏยศาสตร์ ดนตรี สถาปัตยกรรม ดาราศาสตร์ เป็นต้น (Cornelia and Ven Buitenen, 1996)

ในบรรดาคัมภีร์ปุราณะทั้งหลาย “ภาควตปุราณะ” มีความโดดเด่นเป็นพิเศษในฐานะคัมภีร์สำคัญของโหราศาสตร์ ที่มุ่งเน้นการเผยแพร่ลัทธิภักติ หรือความรักและความศรัทธาอันบริสุทธิ์ต่อพระเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระกฤษณะ ซึ่งเป็นอวตารของพระวิษณุ จุดประสงค์หลักของการแต่งภาควตปุราณะคือการเปิดโอกาสให้คนทุกชนชั้นได้เข้าถึงหนทางสู่ความหลุดพ้น ซึ่งแตกต่างจากการศึกษาพระเวทที่จำกัดอยู่เฉพาะ

วรรณะพราหมณ์เท่านั้น เนื้อหาในภาคตปุราณะจึงถูกนำเสนอในรูปแบบที่เข้าใจง่าย เช่น เรื่องราวการเดินร่ำราสลีลา ระหว่างพระกฤษณะกับเหล่าโคปี ซึ่งเป็นหนึ่งในลีลาสำคัญที่โดดเด่นที่สุดของพระกฤษณะ ราสลีลานี้เป็นสัญลักษณ์อันลึกซึ้งของความรักอันศักดิ์สิทธิ์ระหว่างพระเจ้ากับผู้ศรัทธา แสดงถึงแนวคิดของลัทธิภักติอย่างแท้จริง การศึกษาราสลีลาจึงเปรียบเสมือนการเข้าถึงแก่นแท้ของปรัชญาภักติเพื่อบรรลุถึงโมกษะด้วยตนเอง

ภาคตปุราณะกับลัทธิภักติ

คัมภีร์ “ภาคตปุราณะ” เป็นคัมภีร์ปุราณะในไวยาณพนิกาย โดยชาวอินเดียนับถือศาสนาฮินดูถือว่าฤๅษีวายส (Vyāsa) เป็นผู้แต่งคัมภีร์ปุราณะทั้ง 18 คัมภีร์ ในภาคตปุราณะมีบทสนทนาระหว่าง ฤๅษีนาเรท (Nārada) และฤๅษีวายสที่สนทนากันเรื่องปรัชญาชีวิตและความหลุดพ้น ฤๅษีวายสมีความกังวลว่าสตรีและวรรณะศุทร รวมถึงคนที่ตกจากวรรณะสูงทั้งหลายยังไม่มีโอกาสได้ความรู้ที่จะไปสู่ความหลุดพ้นได้ ฤๅษีนาเรทจึงได้ให้ความรู้และสร้างแรงบันดาลใจโดยใช้เรื่องราวของพระหริหรือพระกฤษณะซึ่งเป็นอวตารของพระวิष्ณู ชี้ให้เห็นว่าบุคคลธรรมดาที่มีศรัทธาและมีความภักติต่อพระเป็นเจ้าอย่างสูงสุดก็สามารถบรรลุโมกษะได้ คำพูดของฤๅษีนาเรทได้ทำให้ฤๅษีวายสตกลงที่จะเขียนคัมภีร์ภาคตปุราณะที่แสดงเนื้อหาเรื่องภักติ (Bhakti) ต่อพระเป็นเจ้าหรือพระวิष्ณู เพื่อจะได้ให้คนทั้งหลายหลุดพ้นจากบาปทั้งปวงและบรรลุโมกษะ (Tagare, 1976) จึงเชื่อกันว่าหลังจากที่ได้เขียนมหากาพย์มหาภารตะแล้ว ฤๅษีวายสได้แรงบันดาลใจจากเรื่องพระกฤษณะ จึงได้แต่งคัมภีร์ภาคตปุราณะและกลายเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ของลัทธิภักติภักติมาจนถึงปัจจุบัน (จิราพร โชติเธียรวงศ์, 2547)

ลัทธิภักติ (Bhakti Movement) คือขบวนการทางศาสนาและจิตวิญญาณที่เกิดขึ้นในอินเดีย เน้นการบูชาพระเจ้าและความศรัทธาอย่างลึกซึ้ง (ภักติ) ต่อพระเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง โดยไม่เน้นพิธีกรรมที่ซับซ้อนหรือกฎเกณฑ์ทางศาสนามากมาย เนื้อหาของลัทธิภักติมุ่งเน้นความสัมพันธ์ทางอารมณ์และจิตวิญญาณระหว่างผู้ศรัทธากับพระเจ้า ซึ่งถือเป็นการแสวงหาทางแห่งความรอดผ่านความรัก ความซื่อสัตย์ และการบูชาพระเจ้าอย่างเต็มใจ ลัทธิภักติมักจะเน้นการบูชาพระเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง เช่น พระกฤษณะ พระราม พระวิष्ณู หรือพระศิวะ ขึ้นอยู่กับภูมิภาคและความเชื่อของแต่ละกลุ่ม นอกจากนี้ ยังมีลัทธิภักติที่บูชาพระแม่ทุรคา พระแม่ลักษมี ในรูปแบบของศักติ (Britannica, 2015) ลัทธินี้ส่งเสริมความเท่าเทียมและการเข้าถึงพระเป็นเจ้าของทุกคนชั้นและสถานะในสังคม ไม่ว่าจะเป็นคนวรรณะใดหรือเพศใด ต่อต้านระบบวรรณะและแนวคิดทางศาสนาที่มีการแบ่งแยกชนชั้น จุดเด่นของลัทธิภักติ คือ ความศรัทธาส่วนบุคคล เน้นการบูชาพระเจ้าด้วยความรักและอารมณ์ทางจิตใจ สบายเข้าถึงพระเจ้าได้ง่าย ลดความซับซ้อนของพิธีกรรม เน้นความเชื่อว่าทุกคนสามารถบรรลุการเชื่อมต่อกับพระเจ้าได้โดยตรง (Britannica, 2015) สิ่งสำคัญคือการต่อต้านระบบวรรณะและส่งเสริมความเท่าเทียมในศาสนา ลัทธิภักติมีอิทธิพลอย่างมากต่อวรรณกรรม เพลง และวัฒนธรรมของอินเดีย นำไปสู่การเกิดบทกวีและเพลงสวดที่เรียกว่า “ภชัน” ในศาสนาฮินดูคือบทเพลงสวดมนต์ที่ใช้ร้องเพื่อสรรเสริญเทพเจ้า

เป็นส่วนสำคัญของประเพณีทางศาสนาและจิตวิญญาณของชาวฮินดู โดยใช้เป็นวิธีการแสดงความศรัทธา (ภักติ) และความรักต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ลักษณะเด่นชัดที่เป็นเอกลักษณ์ของภาควตปุราณะ คือ มีเนื้อหาสำคัญที่เน้นถึงลัทธิภักติ หมายถึง ผู้ที่ยึดมั่นความภักติ นับถือศรัทธาพระวิษณุและอวตารปางต่าง ๆ ของพระวิษณุเป็นพระเจ้าสูงสุด เนื้อหาเกี่ยวกับภักตินี้ มีปรากฏอย่างต่อเนื่องและมีพัฒนาการ มีการบรรยายถึงผู้ศรัทธาที่นับถือพระวิษณุจนในที่สุดรวมเป็นหนึ่งเดียวกับพระเป็นเจ้า ปรัชญาคำสอนของลัทธินี้เชื่อว่ามีเพียงสภาวะเดียวที่จะบรรลุโมกษะ อันเป็นสภาวะที่มั่นคง ถาวร และมีคุณค่า ผู้ที่ภักติต่อพระองค์จะได้รับผลตอบแทนที่ดีคือเมื่อมีชีวิตอยู่บนโลกก็มีความสุข เมื่อตายก็จะได้ขึ้นสวรรค์ และรวมเข้าเป็นหนึ่งเดียวกับพระเจ้า ดังนั้น คัมภีร์ภาควตปุราณะเป็นคัมภีร์สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ของนิกายภาควตที่เคารพนับถือพระกฤษณะเป็นพระเจ้าสูงสุด มีผู้ยึดมั่นศรัทธา และสวดคัมภีร์นี้กันอย่างแพร่หลายจนทุกวันนี้ (จิราพร โชติเอียรระวงศ์, 2547) แสดงให้เห็นว่าภาควตปุราณะและแนวคิดของลัทธิภักตียังคงมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งในศาสนาฮินดูและสังคมอินเดียปัจจุบัน การเน้นความศรัทธาส่วนบุคคลและลดทอนความซับซ้อนของพิธีกรรม ทำให้แนวทางนี้ยังคงเป็นที่นิยมในหมู่ผู้คนหลากหลายชนชั้น นอกจากนี้ การที่ลัทธิภักติส่งเสริมความเท่าเทียมและไม่แบ่งแยกชนชั้นได้ส่งผลต่อการปฏิรูปสังคมในหลายด้าน และยังคงเป็นรากฐานสำคัญของการเคลื่อนไหวทางสังคมที่มุ่งเน้นความเป็นธรรมและความเสมอภาค การเผยแพร่ภักตินี้ก็เป็นอีกหนึ่งตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการหลอมรวมศาสนาเข้ากับวิถีชีวิตประจำวันของผู้คน ทำให้การแสดงออกถึงศรัทธาเป็นเรื่องที่เข้าถึงง่ายและเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาอย่างยาวนาน ด้วยคุณค่าเหล่านี้ การศึกษาลัทธิภักติจากภาควตปุราณะจึงไม่ได้เป็นเพียงการศึกษาประวัติศาสตร์ทางศาสนา แต่ยังเป็นพลังขับเคลื่อนทางจิตวิญญาณและทำให้เข้าใจสังคมอินเดียด้วย

ความพิเศษของภาควตปุราณะสกัณฑ์ที่ 10

คัมภีร์ภาควตปุราณะมี 12 เล่มหรือสกัณฑ์ รวมทั้งสิ้น 332 อัธยาเยหรือบท มีความยาว 18,000 โศลก รูปแบบการประพันธ์ในคัมภีร์ปุราณะแต่งด้วยฉันท์เป็นโคลก “อนุชฎุภ” (anuṣṭubh) มีร้อยแก้วแทรกปนบ้าง ในบางครั้งแทรกด้วยฉันท์ที่ไพเราะชนิดต่าง ๆ เช่น จตุชปทีฉันท์ (catuṣpadī) อินทราฉันท์ (indira) วสันตติลลฉันท์ (vasantatilaka) เป็นต้น ความพิเศษของภาควตปุราณะมีการปรากฏในสกัณฑ์ที่ 1 อัธยาเยที่ 3 โศลกที่ 43 ความว่า

कृष्णो स्वधामोपगते धर्मज्ञानादिभिः सह ।

कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्कस्युनोदितः ॥४३॥

แปลว่า “ภาควตปุราณะนี้เจิดจ้าดุจดวงอาทิตย์ และเกิดขึ้นหลังจากพระกฤษณะเสด็จไปยังที่ประทับของพระองค์ พร้อมด้วยธรรมะและความรู้ บุคคลที่ตาบอดเนื่องจากความมืดมิดอันหนาแน่นของอวิชชาในกลียุคจะพบแสงสว่างจากปุราณะนี้”

เนื้อหาในแต่ละเล่มเป็นบทสนทนาหรือการถามตอบของพระราชาปริกษิตะกับฤๅษีศรีศุกเทวะ หรือในบางครั้งพระราชาปริกษิตะก็ขอให้เล่าเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพระกฤษณะที่เคยได้ฟังมา รวมถึงสูตรและตัวละครอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อเรื่อง ภาคตปุราณะจึงประกอบด้วยบทสนทนา คำสอน รวมถึงข้อความทางปรัชญาที่กล่าวถึงพระผู้เป็นเจ้า เนื่องจากภูมิปัญญาทางปรัชญาเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในเนื้อหาของเรื่อง โดยเฉพาะภาคตปุราณะ สกัณธ์ที่ 10 ซึ่งมักได้รับการขนานนามว่า “ปรมัตถประโยชน์” (The Summum Bonum) คิดเป็นส่วนประมาณหนึ่งในสี่ของเนื้อหาทั้งหมดในภาคตปุราณะ มีจำนวนเกือบ 4,000 โศลก จากทั้งหมด 18,000 โศลก ซึ่งเป็นการเน้นย้ำถึงความสำคัญอย่างยิ่งของสกัณธ์นี้ เนื้อหาส่วนนี้อุทิศให้กับการเล่าเรื่องราวชีวิตและลีลาของพระกฤษณะเป็นหลัก สกัณธ์นี้ได้รวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตของพระกฤษณะไว้อย่างครอบคลุมที่สุด โดยพรรณนาถึงพระองค์ในทุกช่วงวัยและทุกสภาวะของชีวิตมนุษย์ ซึ่งเรื่องราวเหล่านี้ล้วนเปี่ยมไปด้วยความหมายทางจิตวิญญาณอันลึกซึ้ง อภยะ จรณารวินทะ ภักติเวทนต์ สวามี ปรภุปาทะ ได้กล่าวถึงสกัณธ์ที่ 10 ว่าเป็นดัง “พระพักตร์อันงดงามของพระกฤษณะ” (Bhaktivedanta Swami Prabhupada, 2012) ซึ่งสะท้อนถึงธรรมชาติอันน่าดึงดูดใจและเป็นสาระสำคัญของสกัณธ์นี้ เรื่องเล่าต่าง ๆ ในสกัณธ์ที่ 10 จึงไม่ได้เป็นเพียงชีวประวัติของพระกฤษณะเท่านั้นแต่เป็นส่วนสำคัญในการเสริมความเข้าใจและอธิบายเรื่องภักติให้ชัดเจนขึ้นด้วย

ในภาคตปุราณะ สกัณธ์ที่ 10 มีจำนวนทั้งหมด 90 อัธยาเย เป็นสกัณธ์ที่มีความยาวที่สุด เนื้อหาในคัมภีร์นี้มีชื่อเสียงและได้รับการเผยแพร่อย่างมากในประเทศอินเดียและต่างประเทศ มีการนำไปแปลเป็นภาษาพื้นเมืองของอินเดียหลายภาษา เป็นคัมภีร์ที่ได้รับความนิยมจากชาวตะวันตกและถูกนำมาอ่านและศึกษามากที่สุด กล่าวสรรเสริญวีรกรรมของพระองค์อันประกอบไปด้วยคุณธรรม ความเมตตากรุณา และคุณงามความดีทั้งหลายทั้งปวง ดังปรากฏในสกัณธ์ที่ 10 อัธยาเยที่ 1 โศลกที่ 16 ความว่า

वासुदेवकथाप्रज्ञः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि ।

वक्तारं प्रच्छक्कं श्रोतुंस्तत्पादसलिलं यथा ॥१६॥

แปลว่า “เช่นเดียวกับน้ำจากเท้าของพระองค์ (คงคา) เรื่องราวเกี่ยวกับกิจกรรมของพระกฤษณะสามารถทำให้ทั้งจักรวาลบริสุทธิได้ ผู้พูด ผู้ถาม และผู้ฟังต่างก็ได้รับความบริสุทธิ์”

ภาคตปุราณะเริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงแหล่งกำเนิดอันสูงสุดคือพระผู้เป็นเจ้า เนื้อหาของสกัณธ์ที่ 10 แตกต่างจากสกัณธ์อื่น ๆ เนื่องจากมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับกิจกรรมอันพิสดารและลีลาของพระกฤษณะ ภาคตปุราณะมีทั้งหมด 12 สกัณธ์ และมีอัธยาเยย่อยแยกกันออกไป กิจกรรมอันงดงามทั้งหลายหรือ “ลีลาพระกฤษณะ” ได้บรรยายไว้ตั้งแต่อัธยาเยที่ 1-35 เมื่อพระกฤษณะอาศัยอยู่ที่โคกุละ (gokula) และวฤณทาวนะ (vrndāvana) ในอัธยาเยที่ 36-46 บรรยายลีลาพระกฤษณะที่เมืองมธุรา (mathurā) และอัธยาเยที่เหลือจึงเป็นลีลาพระกฤษณะที่เมืองทวารกา (dvārakā) โดย 4 อัธยาเยแรกบรรยายถึงคำอธิบายของพระพรหมเพื่อบรรเทาภาระอันหมายถึงความชั่วบนโลก และยังบรรยายถึงรูปลักษณ์ของบุคลิกภาพสูงสุดแห่งพระผู้เป็น

เจ้าสูงสุดด้วย อัยยาระที่ 5-39 กล่าวถึงวีรกรรมของพระกฤษณะในวฤนทาวนะ และในอัยยาระที่ 29-33 หรือ ราชปัญจยาระ บรรยายถึงการเดินรำของพระกฤษณะกับโคปีที่เรียกว่า “ราชลีลา”

ราชลีลา

ราชลีลา หรือราชปัญจยาระ คือ การเดินรำที่มีความสำคัญทางจิตวิญญาณและศาสนาในวัฒนธรรมฮินดู การเดินรำนี้เป็นสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ระหว่างพระกฤษณะกับเหล่าโคปี (หญิงเลี้ยงวัว) ซึ่งถือเป็นการแสดงถึงความรักและความศรัทธาอย่างลึกซึ้งที่มีต่อพระเจ้า บรรยายถึงเหตุการณ์ที่พระกฤษณะเดินรำกับโคปีในยามค่ำคืนในป่าที่วฤนทาวนะ ราชลีลาเกิดขึ้นในคืนหนึ่ง เมื่อโคปีได้ยินเสียงขลุ่ยของพระกฤษณะ ก็แอบหนีจากบ้านและครอบครัวไปป่าเพื่อเดินรำกับพระองค์ตลอดทั้งคืน ดังปรากฏในอัยยาระที่ 33 โศลกที่ 5 ความว่า

वलयाणां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।
सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥५॥

แปลว่า “เสียงอึกทึกดังขึ้นจากกำไลแขน กระดิ่งที่ข้อเท้า และกระดิ่งเอวของเหล่าสตรี ขณะอยู่กับผู้เป็นที่รัก (กฤษณะ) ของพวกนาง ในวงเต้นรำราส (ราสมณฑล)”

ราชลีลาถือเป็นภาพความรักที่เต็มไปด้วยจิตวิญญาณที่สวยงามที่สุดภาพหนึ่ง และเป็นความยินดีของพระกฤษณะที่จะสนองความต้องการของโคปีที่มีอบความภักดีอันบริสุทธิ์ให้พระองค์ ในภาคตปุราณะกล่าวว่า ใครก็ตามที่ได้ยินหรือบรรยายถึงราชลีลาอย่างตั้งใจ จะบรรลุถึงความจงรักภักดีอันบริสุทธิ์ต่อพระเป็นเจ้า พระกฤษณะกล่าวถึงความรักและแสดงราชลีลากับโคปีแต่ละคนหลายรูปแบบ เรื่องราวจบลงด้วยการที่พวกโคปีไม่ยอมกลับบ้าน ทำให้เห็นว่าเรื่องนี้เป็นสัญลักษณ์ของ “ความจงรักภักดีต่อพระเจ้าอย่างแรงกล้า” ดังปรากฏในอัยยาระที่ 29 โศลกที่ 45-46 ความว่า

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ।
जुष्टं तत्तरलानन्दिकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥
बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्वेत्त्यावलोकहसितैर्द्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयां चकार ॥४६॥

แปลว่า “ที่ริมฝั่งยมนาที่ซึ่งเม็ดทรายเย็นตัวลง และสายลมอันมีชีวิตชีวาด้วยคลื่นแห่งแม่น้ำส่งกลิ่นหอมของดอกบัว ที่นั่นทรงวาดแขนโอบกอดโคปีไว้ พระองค์ทรงปลุกเร้ากามเทพในหมู่หญิงสาวแสนสวยด้วยการสัมผัสมือ ผม ต้นขา เข้มขัด และหน้าอกของพวกนาง ด้วยเล็บมืออย่างสนุกสนาน ทั้งยังหยอกล้อ เหลือบมอง และหัวเราะไปกับพวกนาง”

การเดินรำนี้ไม่ใช่เพียงแค่การเดินตามจังหวะ แต่เป็นการแสดงออกถึงความรัก ความผูกพัน และการรวมเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างผู้ศรัทธากับพระเจ้า จึงถูกนิยามว่าเป็น “การเดินรำแห่งความรักอันศักดิ์สิทธิ์” หรือ “การกระทำอันแสนหวานของพระกฤษณะ” ที่ถือเป็นกิจกรรมที่ให้ความรู้ทางด้านปรัชญาของ

พระภิกษุณะที่โดดเด่นที่สุด ซึ่งพระภิกษุณะเด่นรำกับราชาและเหล่าโคปี ยังส่งอิทธิพลในการเป็นต้นแบบการ
แสดงนาฏศิลป์ยอดเยี่ยมอื่น ๆ ของอินเดีย เช่น ภารตนาฏยัม, โอดิสสี, มณีปุรี, กุจิปุชชี และกลัก (Shanker,
2022) เป็นต้น

เนื้อหาก่อนเข้าสู่ราสลีลาเริ่มต้นด้วยอธยายะ 21 บรรยายถึงพระภิกษุณะเสด็จเข้าสู่ฤทธาวณะในฤดู
ใบไม้ร่วง ทรงเป่าขลุ่ยและดังกดเหล่าโคปี อธยายะ 22 บรรยายถึงโคปีอธิษฐานต่อพระแม่กาดยายนีเพื่อขอให้
ได้พระภิกษุณะเป็นสามี และต่อมาพระภิกษุณะทรงขโมยเครื่องแต่งกายของโคปีขณะที่พวกนางกำลังอาบน้ำใน
แม่น้ำยมนา เหตุการณ์เหล่านี้เป็นการปูทางสำหรับความศรัทธาอันเข้มข้นที่นำไปสู่ราสลีลา ในอธยายะ 29
บรรยายโดยเฉพาะว่าพระภิกษุณะทรงสนทนากับโคปีก่อนที่จะทรงแสดงราสลีลา และจากนั้นพระองค์ก็ทรง
หายตัวไปจากที่เกิดเหตุ มีเนื้อหาตามลำดับโดยสรุปดังนี้

อธยายะ 29 พระภิกษุณะทรงสนทนากับโคปีและทรงหายไป ต่อมาโคปีมาหาพระภิกษุณะตามเสียง
ขลุ่ย พระภิกษุณะทรงทดสอบความรักของพวกนางและทรงหายตัวไปอีกครั้ง

อธยายะ 30 โคปีค้นหาพระภิกษุณะและพบร่องรอยของราชา โคปีคร่ำครวญและค้นหาพระภิกษุณะ
พบร่องรอยที่บ่งบอกว่าพระองค์ทรงอยู่กับโคปีคนหนึ่ง (โดยนัยคือราชา)

อธยายะ 31 โคปี-คีตา บทเพลงแห่งการพลัดพราก โคปีแสดงความปรารถนาอย่างรุนแรงผ่านบท
เพลงอันไพเราะถึงพระภิกษุณะ

อธยายะ 32 พระภิกษุณะทรงปรากฏตัวอีกครั้งและปลอมโยนโคปี พระภิกษุณะทรงปรากฏตัวต่อโคปี
ที่กำลังคร่ำครวญและทรงปลอมโยนพวกนาง

อธยายะ 33 การเดินรำอันศักดิ์สิทธิ์ที่พระภิกษุณะทรงเดินรำกับโคปีแต่ละนางพร้อมกัน โดยแต่ละ
นางรู้สึกว่พระองค์อยู่กับตนเองเท่านั้น

เนื้อเรื่องย่อของราสลีลามีดังต่อไปนี้

อธยายะที่ 29 ราตรีแห่งการเรียกหาและทดสอบศรัทธา พระภิกษุณะทรงนึกถึงคำสัญญาที่เคยให้ไว้
กับเหล่าโคปีเมื่อครั้งขโมยเสื้อผ้า จึงใช้พลึงโยคะมายาเพื่อเป่าขลุ่ยดังกดพวกนาง เมื่อได้ยินเสียงขลุ่ย พวกโคปี
ละทิ้งทุกสิ่งและรีบออกไปหาพระองค์ พระภิกษุณะทรงสร้างร่างจำลองให้โคปีอยู่กับสามีชั่วคราว จากนั้นเมื่อ
พวกโคปีมาถึง พระองค์กลับทดสอบพวกนางด้วยการเตือนให้กลับบ้าน อ้างถึงหน้าที่ภรรยาและแม่ และชี้ว่า
การจะรักพระองค์อย่างบริสุทธิ์นั้นต้องมาจากภายในไม่ใช่แค่ความใกล้ชิดทางกาย พวกโคปีเสียใจและโกรธ
แต่ก็ยืนยันความรักและศรัทธาอันบริสุทธิ์ที่มีต่อพระองค์ว่าเป็นการบรรลุน้ำที่ทางศาสนาที่แท้จริง พร้อม
วิงวอนให้พระองค์บรรเทาความทุกข์จากการพลัดพราก พระภิกษุณะทรงตอบรับคำวิงวอนด้วยความยินดี และ
ทรงร่วมกิจกรรมสนุกสนานกับพวกนางริมฝั่งยมนา แต่เมื่อทรงเห็นว่าโคปีบางนางเริ่มเย่อหยิ่ง พระองค์ก็หาย
ตัวไปทันทีเพื่อให้พวกนางอ่อนน้อมลง

อธยายะที่ 30 การตามหาและการเลียนแบบ เมื่อพระภิกษุณะหายไ้อย่างกะทันหัน พวกโคปีก็
จิตใจจดจ่ออยู่กับพระองค์อย่างเต็มที่ก็เริ่มออกตามหา ถามหาสัตว์ต่าง ๆ ในป่า และในที่สุดก็เริ่มเลียนแบบ
กิจกรรมของพระองค์ด้วยความว้าวุ่นใจ เมื่อพบรอยเท้าของพระภิกษุณะผสมกับรอยเท้าของนางราชา พวกโค

ปีก็เข้าใจว่าราชาต้องเป็นผู้ที่บูชาพระองค์อย่างพิเศษยิ่ง เพราะได้รับสิทธิพิเศษให้อยู่กับพระองค์เพียงคนเดียว เมื่อตามรอยเท้าไปพวกนางก็พบว่ารอยเท้าของราชาหายไป และสรุปว่าพระภคินีคงจะแบกนางไว้บนบ่า พวกโคปียังสังเกตเห็นรอยเท้าที่บ่งบอกว่าพระองค์ทรงเก็บดอกไม้มาประดับให้ราชา หรือกำลังมัดผมให้นาง ซึ่งทั้งหมดนี้นำมาซึ่งความเจ็บปวดในใจของโคปี ขณะเดียวกัน ราชาที่คิดว่าตนเองโชคดีที่สุดเพราะพระภคินีเอาใจใส่นางเป็นพิเศษ ก็ขอให้พระองค์แบกนาง แต่พระภคินีก็หายตัวไปต่อหน้านางทันที ราชาเสียใจอย่างมากและกลับมาหาเพื่อนโคปี เล่าเรื่องราวที่เกิดขึ้น ทั้งหมดจึงออกตามหาพระภคินีในป่าอีกครั้ง แต่ไม่สำเร็จ จึงกลับไปทรมานผู้มั่งคั่งและร้องเพลงสรรเสริญพระองค์ด้วยความสิ้นหวัง

อรรถาธิบายที่ 31 ความเจ็บปวดที่แฝงด้วยความสุขอันเป็นทิพย์ แม้จะทนทุกข์จากการพลัดพรากจากพระภคินี แต่โคปีก็ยังคงรวมกันด้วยความเจ็บปวดที่แท้จริงแล้วคือความสุขอันเป็นทิพย์ แต่ละนางเริ่มปราศรัยกับพระภคินีด้วยความปีติยินดีและภาวนาขอความเมตตา ขณะที่กิจกรรมของพระภคินีวนเวียนอยู่ในความคิด พวกนางก็ร้องเพลงบรรเลงความเจ็บปวดของผู้ที่ต้องทนทุกข์จากการพลัดพราก พวกนางรำพึงถึงรอยยิ้ม การสบตา และกิจกรรมวัยเด็กของพระองค์ รวมถึงพระพักตร์รูปดอกบัวและพระบาทอันอ่อนโยนที่ตามโคปีในป่า ซึ่งทำให้พวกนางผูกพันกับพระองค์อย่างไม่อาจถอนตัวได้ โคปีถือว่าทุกช่วงเวลาที่ต้องแยกจากพระองค์นั้นช่างยาวนาน และแม้แต่การกระพริบตาเพียงเล็กน้อยก็เป็นเรื่องที่ทนไม่ได้ เพราะบดบังการมองเห็นพระองค์ แม้ความรู้สึกปีติยินดีของโคปีอาจดูเหมือนตื้นเขิน แต่แท้จริงแล้วคือความปรารถนาอันบริสุทธิ์ที่จะสนองสัมผัสทางจิตวิญญาณของพระผู้เป็นเจ้า ไม่มีร่องรอยของตัณหาในอารมณ์เหล่านี้เลย

อรรถาธิบายที่ 32 การปรากฏตัวอีกครั้งและการอธิบายรหัสแห่งความรัก เมื่อโคปีแสดงความปรารถนาอย่างแรงกล้า พระภคินีก็ปรากฏตัวอีกครั้งในอารมณ์ผ้าไหมสีเหลืองและพวงมาลัยดอกไม้อันสวยงาม บางโคปีรู้สึกปลาบปลื้มใจเมื่อได้จับพระหัตถ์หรือได้รับหมากที่ทรงเคี้ยว บางคนยังคงไม่พอใจแม้จะจ้องมองพระองค์อย่างต่อเนื่อง แต่บางนางก็วางพระภคินีไว้ในใจ หลับตา และโอบกอดพระองค์แล้วซัดซ่า จนนึกสัมผัสความสุขอันเป็นทิพย์ ขจัดความเจ็บปวดจากการแยกจากพระองค์ไป พระภคินีเสด็จไปยังริมฝั่งแม่น้ำกับเหล่าโคปี พวกนางจัดที่นั่งให้พระองค์และแสดงความรัก แต่เนื่องจากโคปียังเสียใจที่พระองค์หายตัวไป พระภคินีจึงอธิบายว่า การหายไปของพระองค์นั้นก็เพื่อเพิ่มพูนความรักของพวกนางให้เข้มข้นขึ้น เหมือนคนยากจนที่ได้และสูญเสียสมบัติไป ทำให้จดจ่ออยู่กับสิ่งนั้นมากขึ้น พระองค์ทรงย้ำว่าแม้จะหายไปแต่ก็ไม่เคยหยุดรักพวกนาง และทรงอยู่ภายใต้การควบคุมของการอุทิศตนด้วยความรักของโคปีเสมอไป

อรรถาธิบายที่ 33 ราศีลีลาและการสลายความสงสัย พระภคินีผู้เชี่ยวชาญในอารมณ์ทิพย์ ทรงขยายพระองค์เองเป็นหลายรูปแบบเพื่อร่วมเต้นรำราศีลีลากับโคปีที่เปี่ยมด้วยความรักและอุทิศตน พวกโคปีเฝ้ามาด้วยความกระตือรือร้นในการเต้นรำและร้องเพลง เสียงหวานของพวกนางก้องกังวาน แม้พระภคินีจะทรงสำแดงหลายร่าง แต่โคปีแต่ละนางก็รู้สึกว่าการได้อยู่เคียงข้างตนเองเท่านั้น เมื่อเหนื่อยล้าจากการเต้นรำ พวกนางก็โอบแขนบนไหล่ของพระองค์ บางนางจูบแขนอันหอมหวาน ขณะที่บางนางกอดพระองค์ด้วยความรัก พระภคินีผู้เป็นสัจธรรมสูงสุดและเป้าหมายแห่งความเพเลิดเพลิน ทรงขยายพระองค์เพื่อเพิ่มกิจกรรมส่วนตัว มหาราชปริกษิตะสงฆ์ในกิจกรรมสังวาสของพระภคินีที่ดูเหมือนคนธรรมดา แต่ฤทธิศรัทธาเฉพาะได้

ขจัดข้อสงสัยโดยอธิบายว่า กิจกรรมของพระภิกษุขณะเป็นผู้เพเลิดเพลินอย่างแท้จริงนั้นบริสุทธิ์ไร้มลทิน หากผู้อื่นพยายามเลียนแบบจะนำมาซึ่งความทุกข์ระทม พระองค์ทรงดำรงอยู่เป็นพยานในจิตใจของทุกคน และทรงปรากฏในโลกมนุษย์เพื่อประทานความเมตตาแก่ผู้ศรัทธา ชายหนุ่มคนเลี้ยงโคซึ่งถูกพลังมายาของพระภิกษุขณะปกคลุมอยู่จึงเชื่อว่าภรรยาของตนยังอยู่ที่บ้าน ทำให้ไม่มีความรู้สึกอิจฉาใด ๆ เมื่อราตรีผ่านไป พระภิกษุขณะทรงแนะนำให้โคปีกลับบ้าน แม้พวกนางจะไม่ต้องการ แต่ก็ปฏิบัติตามพระบัญชา ผู้ใดก็ตามที่ฟังหรือบรรยายเรื่องราวอันศักดิ์สิทธิ์ของพระภิกษุขณะกับโคปีด้วยศรัทธา ย่อมบรรลุถึงการรับใช้พระเจ้าอย่างบริสุทธิ์ เอาชนะตัณหาอันเป็นโรคของใจได้ในที่สุด

จากเนื้อหาในทั้ง 5 อธิบายะ สามารถวิเคราะห์สาระสำคัญของราสลีลาที่ปรากฏในภาคตปุระณะได้ 3 ประการ ดังนี้ 1. ความรักแบบภักติ คือความรักที่ไม่ใช่เรื่องทางกาย แต่เป็นการแสดงออกทางจิตวิญญาณระหว่างพระเจ้าและผู้ศรัทธา 2. การละลายอัตตา ในราสลีลาโคปีทุกนางรวมตัวกันเด่นเป็นหนึ่งเดียวกับพระภิกษุขณะ แสดงถึงการละทิ้งอัตตาและการรวมตัวกับพลังศักดิ์สิทธิ์ และ 3. การแสดงความศรัทธา ถือเป็นศาสนพิธีที่เชื่อมโยงกับพระเจ้า การเข้าร่วมราสลีลาถือเป็นวิธีหนึ่งในการบรรลุโมกษะ

ความรักของเหล่านางโคปีที่มีต่อพระภิกษุขณะนั้นมีลักษณะพิเศษคือ เป็นความรักที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (ราคะ) ปราศจากความเห็นแก่ตัว และครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิต จนถึงขั้นที่สามารถก้าวข้ามขอบเขตของตรรกะ เหตุผล และบรรทัดฐานทางสังคมได้ ความรักเช่นนี้เรียกว่า ราคะนุคาภักติ (ragānugābhakti) หรือความภักติที่ดำเนินตามแรงดึงดูดอันเป็นธรรมชาติ หรือ “ความโลภทางจิตวิญญาณ” (lobha) ที่ปรารถนาจะรับใช้และทำให้พระภิกษุขณะพึงพอใจ (Bryant, 2017) เป้าหมายสูงสุดคือการได้ใกล้ชิดพระภิกษุขณะนั้นสำคัญเหนือกว่าการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์อย่างเคร่งครัด การกระทำนี้สะท้อนถึงพลังแห่งราคะของพวกนาง การที่ความรักความปรารถนาอันบริสุทธิ์และแรงกล้าต่อพระผู้เป็นเจ้าสามารถอยู่เหนือกฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้แล้วแสดงให้เห็นว่า ความภักติที่ขับเคลื่อนด้วยหัวใจอย่างเป็นธรรมชาติและเกิดขึ้นเองนั้นดำรงอยู่ในสถานะอันพิเศษและมีคุณค่าอย่างสูง ตัวอย่าง การตัดสินใจออกจากบ้านกลางดึกเพื่อไปหาพระภิกษุขณะเมื่อได้ยินเสียงขลุ่ย (อธิบายะที่ 29 โศลกที่ 4-5) ความว่า

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ।
आजग्मु रन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो ज्वलोलकुण्डलाः ॥४॥
दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद् दोहं हित्वा समुत्सुकाः ।
पयोऽधिष्ठित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥५॥

แปลว่า “เมื่อหญิงสาวแห่งวณทาวนะได้ยินบทเพลงขลุ่ยของภิกษุขณะซึ่งกระตุ้นความรู้สึกแห่งรัก เกิดความหลงใหลในพระเจ้า พวกเธอไปยังสถานที่ที่คนรักรออยู่อย่างรวดเร็วมากจนตุ่มหูแกว่งไปมา โดยแต่ละคนไม่รู้จักกัน โคปีบางคนกำลังรีดนมวัว เมื่อพวกเธอได้ยินเสียงขลุ่ยของภิกษุขณะ พวกเธอหยุดรีดนมและออกไปหาพระองค์ บางคนทิ้งนมไว้บนเตา และบางคนทิ้งเค็กไว้ในเตาอบ”

หรือการบูชาเทวียิ่งอื่นเพื่อพระภิกษุขณะและการละทิ้งกิจกรรมทุกอย่างแม้แต่สามี ล้วนชี้ให้เห็นว่าความรักต่อพระภิกษุขณะคือแรงผลักดันหลักที่อยู่เหนือข้อพิจารณาอื่นใด การเลือกเล่าเรื่องในลักษณะนี้เป็นการ

ยกย่องความรักอันเข้มข้นและไม่เห็นแก่ตัวว่าเป็นหนทางตรงอันทรงพลังในการเชื่อมต่อกับพระเจ้า ราสลีลา จึงถือเป็นเหตุการณ์สำคัญยิ่งในสัณฐานที่ 10 นอกเหนือจากการที่พระกฤษณะทรงเป่าขลุ่ยเรียกเหล่านางโคปี มารวมกัน ยังมีอาณาภาพแห่งโยคมายาหรือพลังภายในอันศักดิ์สิทธิ์ของพระองค์ พระองค์ได้ขยายพระวรกาย ออกเป็นจำนวนมาก เพื่อสามารถเต้นรำกับนางโคปีแต่ละนางได้พร้อม ๆ กัน ทำให้แต่ละนางรู้สึกว่าการเต้นรำที่ประทับอยู่เคียงข้างนางเพียงผู้เดียว ถือเป็นการตอบสนองความปรารถนาส่วนลึกของแต่ละดวงวิญญาณที่ต้องการความใกล้ชิดสนิทสนมกับพระองค์ ราสลีลาเป็นลีลาที่เกิดขึ้นโดยโยคมายา ซึ่งเป็นพลังงานฝ่ายจิต วิญญาณภายในของพระกฤษณะ แตกต่างจากการปฏิสัมพันธ์ทางโลกซึ่งอยู่ภายใต้อิทธิพลของมายา หรือ พลังงานฝ่ายวัตถุ

ราสลีลาจึงไม่ใช่เรื่องของกามารมณ์ทางโลก แต่เป็นสภาวะแห่งความรักอันบริสุทธิ์และการแลกเปลี่ยน ความสุขทางจิตวิญญาณระหว่างพระผู้เป็นเจ้าและเหล่าสาวกผู้ภักดีสูงสุด การที่พระกฤษณะทรงขยายพระองค์ ออกไปเพื่อให้แต่ละนางโคปีรู้สึกถึงการประทับอยู่เฉพาะตน เป็นการตอบสนองโดยตรงต่อความปรารถนาอัน ลึกซึ้งของสาวกที่ต้องการความสัมพันธ์ส่วนตัวกับพระองค์ เป็นสภาวะอุดมคติของการแลกเปลี่ยนความรัก ดังนั้น ราสลีลาจึงไม่ใช่เพียงเหตุการณ์ปกติ แต่แสดงถึงศักยภาพของดวงวิญญาณมนุษย์ในการมีความสัมพันธ์ อันใกล้ชิด เป็นส่วนตัว และเปี่ยมสุขกับพระผู้เป็นเจ้าสูงสุด และแสดงให้เห็นถึงความสามารถของพระองค์ใน การตอบสนองความรักเป็นรายบุคคลแม้จะอยู่ท่ามกลางเหล่าสาวกจำนวนมากนับไม่ถ้วน ปัจจุบันราสลีลา ยังคงเป็น ส่วนสำคัญของเทศกาลในอินเดีย โดยเฉพาะในช่วงเทศกาลนวราตรีและโฮลี อาจเรียกว่าเรื่องราวพระกฤษณะที่ มีอยู่ในภาคตปุราณะมีความสำคัญในฐานะพระเป็นเจ้าที่ทรงแสดงธรรมแก่นุชนด้วยกิจกรรมทั้งหลายของ พระองค์เอง

บทบาทของพระกฤษณะในราสลีลาและรสนในลัทธิภักติ

ความเข้าใจเรื่องรสน (rasa) เป็นหัวใจสำคัญของสุนทรียศาสตร์อินเดียโบราณ และได้รับการปรับใช้ อย่างลึกซึ้งในทฤษฎีทฤษฎีฝ่ายโฆณพ เพื่ออธิบายความศรัทธาอันหลากหลายระหว่างมนุษย์กับพระผู้เป็นเจ้า ทฤษฎีรสนมีลักษณะเฉพาะ อธิบายที่ 6 ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์ซึ่งเป็นคัมภีร์โบราณเกี่ยวกับศิลปะจากศตวรรษที่ 1 ก่อนคริสตกาล ที่รจนาโดยภรตมุนี (Bharata Muni) ตามทฤษฎีรสนของนาฏยศาสตร์ ความบันเทิงเป็นผลที่ต้องการ ของศิลปะการแสดงแต่ไม่ใช่เป้าหมายหลัก เป้าหมายหลักคือการกระตุ้นประสบการณ์ทางสุนทรียะ การปรับใช้ทฤษฎี รสนในลัทธิภักติของโฆณพิกายนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง โดยรสนต่าง ๆ ได้ถูกนำมาใช้แทน “ประเภทของ ความสัมพันธ์เชิงความรักและศรัทธา” ที่มนุษย์สามารถมีต่อพระกฤษณะ คัมภีร์ภาคตปุราณะเป็นตัวอย่างสำคัญ ของคัมภีร์ที่ใช้รสนในการนำเสนอภักติในเชิงสุนทรียศาสตร์ โดยบทบาทของพระกฤษณะในภาคตปุราณะนั้นแสดงให้เห็น ถึงความเป็นเทพที่มีทั้งความรัก ความเมตตา และทรงปัญญา พระองค์ทรงเป็นแรงบันดาลใจให้ผู้ศรัทธา ดำเนินชีวิตตามหลักธรรม และเตือนให้ทุกคนมีความเชื่อและศรัทธาในพระเป็นเจ้า

ราสลีลาเมื่ออิทธิพลต่อไวชณพนิกาย โดยเฉพาะราสลีลาในภาควัตปุราณะกลายเป็นคัมภีร์ที่ลัทธิในไวชณพต่าง ๆ ให้ความสำคัญ เช่น ปุชฎิมารคะของวัลลกะ และ เคาฑียะของใจตันยะ ซึ่งเน้นการบรรยายถึงความรักอันศักดิ์สิทธิ์และมุ่งเน้นไปที่การบูชา (ภักติ) ในบริบทของศาสนาและปรัชญาบางสำนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระบบศาสนาฮินดู หรือแนวคิดเรื่องความรักต่อพระเจ้าในลัทธิภักติ หมายถึงประเภทหรือรูปแบบของความรักและความใกล้ชิดระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า (Bennett, 2016) ได้แก่ รส หมายถึงรูปแบบของความสัมพันธ์หรือความรักที่มนุษย์สามารถมีต่อเทพเจ้า ซึ่งมีลักษณะเป็นลำดับขั้นของความรักที่มีต่อพระเจ้าขั้นแรก ๆ ของรสาอาจหมายถึงความรักที่นับถือหรือเคารพบูชา ในขณะที่ขั้นที่สูงขึ้นเรื่อย ๆ จะหมายถึงความรักที่มีความเข้มข้นและใกล้ชิดมากขึ้น รสเหล่านี้แบ่งออกเป็น 5 ประเภทตามลำดับขั้นของความรัก ซึ่งแต่ละประเภทจะมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกัน (Schweig, 2005) ดังนี้

1. ศานตรส (Śāntarasa) ความสงบเย็น เป็นรสแห่งความสงบและความพึงพอใจ เป็นความรักที่นิ่งและสงบ ไม่มีกิเลสหรือความหวงใด ๆ เป็นความรักที่ยอมรับในพระเจ้าอย่างสมบูรณ์และพึงพาพระเจ้าในทุกสิ่ง เหมือนกับการรู้สึกพอใจในความสงบและการอยู่ร่วมกับความเป็นหนึ่งเดียวกับพระเจ้า

2. ทาสยรส (Dāsyarasa) ความรักแบบผู้รับใช้ เป็นความรักที่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลรู้สึกว่าเป็นผู้รับใช้ของพระเจ้าอย่างสมบูรณ์ มีความภักดีและเคารพพบนอบ เหมือนกับความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับผู้รับใช้ โดยเน้นไปที่การทำหน้าที่รับใช้เพื่อถวายเกียรติพระเจ้า

3. สาขยรส (Sākhyarasa) ความรักแบบเพื่อน เป็นความรักที่ใกล้ชิดกว่าการรับใช้ โดยบุคคลมองว่าตนเองเป็นเพื่อนสนิทกับพระเจ้า รสนี้เป็นการแสดงออกถึงความรักที่มีความสบายใจและสนุกสนาน เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการและเต็มไปด้วยความไว้วางใจ เหมือนกับความรักที่เพื่อนสนิทมีต่อกัน

4. วาทสลยรส (Vātsalyarasa) ความรักแบบบิดามารดาและบุตร บุคคลมองว่าตนเองเป็นผู้ปกป้องและดูแลพระเจ้า เหมือนกับพ่อแม่ที่รักและดูแลลูกของตนเอง รสนี้เน้นถึงความห่วงใยและการให้ความเอาใจใส่แบบไม่มีเงื่อนไข เป็นความรักที่ให้โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน

5. ศฤงคารรส (Śṛṅgārarasa) หรือ มธุรยรส (Madhuryarasa) ความรักแบบคู่รัก เป็นรสแห่งความรักที่ลึกซึ้งและเร่าร้อนระหว่างคู่รัก บุคคลที่มีความรักแบบนี้มองว่าตนเองเป็นคู่รักของพระเจ้า ความรักนี้ถือเป็นความสมบูรณ์แบบสูงสุดของความสัมพันธ์ เพราะเป็นความรักที่แสดงถึงความหลงใหลและอารมณ์ที่ลึกซึ้งที่สุด ซึ่งมักจะเปรียบได้กับความรักระหว่างคู่รักหรือคู่สมรส และเป็นรสที่เหล่าโคปีมีต่อพระกฤษณะ

ในราสลีลา เหล่าโคปีแสดงออกอย่างรุนแรงเพราะรสรักที่พวกนางมีต่อพระกฤษณะ โดยเฉพาะในตอนที่พวกนางได้ยินเสียงขลุ่ยของกฤษณะจากที่ไกล พวกนางไม่สามารถต้านทานความรู้สึกของตนเองได้ และความรักที่พวกนางมีต่อกฤษณะก็ทวีความรุนแรงขึ้นจนไม่สามารถบรรยายออกมาเป็นคำพูดได้ ความรู้สึกดังกล่าวนี้เป็นวงจรที่ไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อพวกนางได้ยินเสียงขลุ่ยของพระกฤษณะ จึงจมดิ่งในความรักที่มีต่อพระเจ้าครั้งแล้วครั้งเล่า เสียงขลุ่ยของพระองค์ไม่ใช่แค่เสียงเพลง แต่เป็นเครื่องมือที่เชื่อมโยงจิตใจของโคปีเข้ากับความรักและความปรารถนาอันลึกซึ้งของพวกนาง

ดังนั้น บทบาทของพระภุชณะในราสสีลา จึงเป็นหัวใจสำคัญและมีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับพระเป็นเจ้าในศาสนาฮินดู โดยเฉพาะแนวคิดของวิชฌนวตาร ภาควตปุราณะมุ่งเน้นการเล่าเรื่องราวและคำสอนที่เกี่ยวข้องกับพระภุชณะในหลายมิติ ดังนี้

1. อวตารสำคัญของพระวิชฌนในฐานะองค์ความ พระภุชณะในฐานะผู้นำการเดินราสสีลา ผู้เป่าขลุ่ยเรียกเหล่าโคปีออกจากบ้าน เป็นการแสดงความเคลื่อนไหวอันสมบูรณ์แบบ มีโคปีเป็นผู้ตาม แสดงถึงการเดินร่ำแห่งชีวิตที่ถูกควบคุมโดยพระเจ้า หนึ่งในช่วงเวลาที่สำคัญคือราสสีลาเกิดขึ้นในคืนพระจันทร์เต็มดวง โดยพระภุชณะทรงปรากฏกายและเดินร่ำร่วมกับโคปี แต่ความมหัศจรรย์ของราสสีลาก็คือ พระภุชณะสามารถปรากฏตัวพร้อมกันหลาย ๆ สถานที่และเดินร่ำกับโคปีทุกนางได้พร้อมกัน แสดงถึงการที่พระเจ้าเป็นผู้ที่อยู่เหนือกาลเวลาและจักรวาล สื่อถึงความรักบริสุทธิ์และการเชื่อมต่อระหว่างจิตวิญญาณมนุษย์กับพระเป็นเจ้า พระภุชณะในฐานะศูนย์กลางของจักรวาลระหว่างราสสีลา แสดงถึงความเป็นองค์ความที่อยู่ในทุกแห่งหนพร้อมกัน และสามารถเชื่อมโยงกับผู้ศรัทธาได้ทุกคนในแบบเฉพาะตัว ตัวอย่างใน อธิยายะที่ 33 โศลกที่ 3 ความว่า “การเดินร่ำราสสีลาอันรื่นเริงเริ่มขึ้น โดยมีโคปีเป็นเรียงกันเป็นวงกลม ภุชณะขยายพระองค์เองและเข้าไประหว่างโคปีแต่ละคู่ และเมื่อปรมาจารย์แห่งโยคะวางแขนของพระองค์ไว้รอบคอพวกนาง เด็กสาวแต่ละคนคิดว่าพระองค์ทรงยืนอยู่ข้างๆ นางเพียงคนเดียว เหล่าทิวา(เทวดา) และดารา(ภรรยา) ต่างพากันกระตือรือร้นที่จะได้เห็นการเดินร่ำราสสีลา และในไม่ช้าพวกเขาก็เบียดเสียดอยู่บนท้องฟ้าด้วยวิมานหลายร้อยลำ”

2. ความสัมพันธ์ระหว่างพระเป็นเจ้าและมนุษย์ในอุดมคติ พระภุชณะในภาควตปุราณะแสดงถึงความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างพระเป็นเจ้าและมนุษย์ พระองค์ทรงเป็นทั้งเทพและเพื่อนของผู้ศรัทธา โดยเฉพาะบทบาทของพระภุชณะในการเป็นเทพผู้ให้การช่วยเหลือและให้ความรักอย่างไม่มีเงื่อนไข เช่น พระภุชณะทรงแสดงความเมตตาและการให้อภัย พระภุชณะในฐานะผู้ชี้ทางแห่งความรักและภักดี โดยราสสีลาเป็นตัวอย่างที่สมบูรณ์แบบของภักดีโยคะ ซึ่งโคปีทุ่มเทความรักทั้งหมดให้กับพระภุชณะ พระภุชณะรับบทเป็นเทพผู้ที่ตอบรับความรักอันบริสุทธิ์นี้โดยที่ราสสีลาไม่ใช่ความรักในเชิงโลกียะ แต่เป็นความรักในเชิงจิตวิญญาณซึ่งเป็นเส้นทางนำไปสู่การหลุดพ้น เป็นสัญลักษณ์แห่งความสุขอันไม่มีที่สิ้นสุดที่เกิดจากการรวมกันระหว่างจิตวิญญาณมนุษย์กับพระเจ้า

ตัวอย่าง ในอธิยายะที่ 32 โศลกที่ 20 พระภุชณะทรงอธิบายว่า “แต่เหตุผลที่ข้าพเจ้าไม่ตอบสนองความรักของสิ่งมีชีวิตในทันทีแม้ว่าพวกเขาจะบูชาข้าพเจ้าก็ตาม โอ โคปี ก็เพราะว่าข้าพเจ้าต้องการเพิ่มพูนความรักของพวกเขาให้เข้มข้นขึ้น พวกเขาจึงกลายเป็นเหมือนคนยากจนที่ได้ทรัพย์สมบัติมาบ้างแล้วก็สูญเสียไป และเกิดความวิตกกังวลเกี่ยวกับทรัพย์สมบัตินั้นมากจนไม่สามารถนึกถึงสิ่งอื่นได้อีก” ซึ่งเน้นย้ำถึงบทบาทของพระองค์ในฐานะผู้ตอบรับความรักอันบริสุทธิ์และส่งเสริมการบรรลุธรรม

3. ผู้สอนหลักธรรมในศาสนา ในภาควตปุราณะพระภุชณะทรงทำหน้าที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ โดยมีคำสอนที่เชื่อมโยงกับความสำคัญของการปฏิบัติตามหลักคำสอนทางศาสนาให้แก่โคปีอยู่ตลอดทั้ง 5 อธิยายะ เช่น การไม่ยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ทางโลก และการบูชาพระเป็นเจ้าอย่างบริสุทธิ์ใจ กล่าวคือการละทิ้งตัวตน

และอิตตา โดยโคปีได้มอบหัวใจและวิญญาณทั้งหมดให้กับพระกฤษณะ การเชื่อมโยงทางจิตใจที่เกิดขึ้นแสดงถึงการขจัดอิตตาตัวตน และผลของการอุทิศทุกสิ่งทุกอย่างให้กับพระเจ้า

ตัวอย่าง ในอถยายะที่ 29 โศลกที่ 27 พระกฤษณะทรงให้คำสอนแก่โคปีเมื่อพวกนางมาเข้าเฝ้า โดยตรัสว่า “ท้ายที่สุดหน้าที่หลักทางศาสนาของผู้หญิงคือการรับใช้สามีและลูก ๆ... ความรักที่มีต่อเราเกิดขึ้นจากการสัการะด้วยการพึ่งเกี่ยวกับเรา เห็นรูปแบบแห่งพระเจ้าของเรา นั่งสมาธิภาวนาถึงเรา และสรรเสริญรัศมีภาพของเราอย่างซื่อสัตย์ ผลลัพธ์เดียวกันนี้ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยความใกล้ชิดทางกายเท่านั้น ดังนั้นโปรดกลับไปยังบ้านของเธอ” ซึ่งเป็นการสอนให้ละทิ้งการยึดติดทางโลกและมุ่งเน้นการบูชาพระเป็นเจ้าอย่างบริสุทธิ์ใจ และในอถยายะที่ 32 โศลกที่ 21 พระองค์ทรงอธิบายว่า “สาว ๆ ที่รัก เข้าใจว่าเพียงเพื่อเห็นแก่ข้าพเจ้า เธอได้ปฏิเสธอำนาจแห่งความเห็นทางโลก ของพระเวท และญาติของเธอ ข้าพเจ้าจึงทำอย่างนั้นเพียงเพื่อเพิ่มความผูกพันของเธอต่อข้าพเจ้า แม้ว่าข้าพเจ้าจะหายไปจากสายตาของเธออย่างกะทันหัน ข้าพเจ้าก็ไม่เคยหยุดรักเธอ ดังนั้น โคปีที่รักของข้าพเจ้า โปรดอย่าเก็บความรู้สึกละทิ้งต่อข้าพเจ้าผู้เป็นที่รักของเธอเลย” เป็นการชี้ให้เห็นถึงการอุทิศตนและการขจัดอิตตาตัวตนอย่างชัดเจน

4. ตัวละครเอกนักรักผู้มีวาทศิลป์ พระกฤษณะ จึงมักถูกมองว่าเป็นนักรัก ผู้มีความสามารถด้านวาทศิลป์อย่างล้ำลึกในเรื่องเล่าและตำนานต่าง ๆ ในศาสนาฮินดู โดยเฉพาะในช่วงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตวัยหนุ่มของพระองค์ บทบาทนี้ของพระกฤษณะสะท้อนถึงความเป็นเทพเจ้าที่มีความงามสง่า มีปัญญาล้ำลึก และมีความสามารถในการสร้างความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งกับผู้คนโดยเฉพาะกับโคปีที่ทรงมีเสน่ห์ดึงดูดอย่างรุนแรง แต่การที่พระกฤษณะเป็นนักรักนั้น ไม่ได้หมายถึงความรักในทางโลกียะหรืออารมณ์ทางกาย แต่เป็นการแสดงถึงความสัมพันธ์เชิงจิตวิญญาณที่พระกฤษณะมีต่อผู้ศรัทธา โคปีทุกคนที่รักพระกฤษณะอย่างลึกซึ้งเป็นตัวแทนของผู้ศรัทธาทุกคนที่มอบหัวใจให้กับพระองค์ พระกฤษณะเข้าใจความลึกซึ้งของจิตใจมนุษย์และความต้องการของความรักในแบบต่าง ๆ พระองค์เป็นนักรักที่ไม่ได้สร้างความเจ็บปวด แต่กลับให้ความหมายเชิงสัญลักษณ์ของความรักที่นำไปสู่การบรรลุธรรม พระองค์สามารถใช้คำพูดที่ทำให้ผู้คนรู้สึกเป็นที่ยรักและเป็นที่ต้องการ ดังปรากฏในราสลีลา พระกฤษณะใช้คำพูดเพื่อให้โคปีรู้สึกว่พระองค์อยู่เคียงข้างพวกนางเสมอ แม้พระองค์จะอยู่กับโคปีทุกนางในเวลาเดียวกัน แต่ทุกนางกลับรู้สึกว่พระองค์ให้ความสำคัญและรักตนอย่างลึกซึ้ง

ตัวอย่าง ในอถยายะที่ 29 โศลกที่ 19-20 พระกฤษณะทรงใช้วาทศิลป์ในการทดสอบโคปี โดยตรัสถามว่า “คืนนี้ค่อนข้างน่ากลัวและมีสิ่งมีชีวิตที่น่าสะพรึงกลัวกำลังซุ่มซ่อนอยู่ กลับไปยังที่วระ แม่สาวเอวบางนี้ไม่ใช่สถานที่ที่เหมาะสมสำหรับผู้หญิง หากไม่พบเธอที่บ้าน พ่อแม่ ลูกชาย พี่ชาย และสามีของเธอก็จะตามหาอย่างแน่นอน อย่าสร้างความวิตกกังวลให้กับสมาชิกในครอบครัวของเธอเลย” ซึ่งเป็นการใช้คำพูดที่ลึกซึ้งเพื่อกระตุ้นความรู้สึกและทดสอบความศรัทธาของพวกนาง และในอถยายะที่ 32 โศลกที่ 22 พระกฤษณะทรงใช้วาทศิลป์ในการปลอบประโลมโคปีหลังจากที่ทรงหายไป โดยกล่าวว่า “ข้าพเจ้าไม่อาจขัดใจนี้บุญคุณสำหรับการรับใช้ที่บริสุทธิ์ของพวกเจ้าได้เลย แม้ตลอดชั่วชีวิตของพระพรหม ความผูกพันของพวกเจ้ากับข้าพเจ้านั้นไร้ที่ติ พวกเจ้าบูชาข้าพเจ้าโดยตัดขาดจากพันธะทางบ้านเรือนทั้งหมด ซึ่งยากจะตัดได้ ดังนั้น ของจง

ให้การกระทำอันรุ่งโรจน์ของพวกเจ้าเป็นสิ่งตอบแทนแก่พวกเจ้าเองเถิด” แสดงให้เห็นถึงความสามารถของพระองค์ในการสร้างความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งและให้ความหมายเชิงสัญลักษณ์ของความรักที่นำไปสู่การบรรลุธรรม

สรุป

ภาควตปุราณะ ซึ่งเป็นคัมภีร์หลักของไวษณพนิกาย โดดเด่นด้วยการเน้นย้ำแนวคิดภักติ ซึ่งเป็นการบูชาพระเจ้าด้วยความศรัทธาและความภักดีอย่างลึกซึ้ง โดยไม่เน้นพิธีกรรมที่ซับซ้อน ลัทธิภักตินี้ส่งเสริม ความเท่าเทียม และต่อต้านระบบวรรณะ ทำให้การเข้าถึงพระเป็นเจ้าเป็นเรื่องส่วนบุคคลและเปิดกว้างสำหรับทุกคน ความสัมพันธ์ระหว่างพระกฤษณะและโคปีในภาควตปุราณะ โดยเฉพาะใน สกัณฑ์ที่ 10 และเหตุการณ์ ราสลีลา (อถายะที่ 29-33) เป็นภาพสะท้อนที่ชัดเจนที่สุดของภักติโยคะ พระกฤษณะกับราสลีลาในภาควตปุราณะ เป็นหนึ่งในเรื่องราวที่โดดเด่นและมีความสำคัญทางศาสนาในศาสนาฮินดู เรื่องราวของราสลีลาถือเป็นสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ระหว่างพระเป็นเจ้าและมนุษย์ เป็นการเต้นรำศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างพระกฤษณะและเหล่าโคปีในวณทาวณะ ความรักที่เกิดขึ้นในราสลีลาไม่ใช่ความรักทางโลก แต่เป็นความรักที่บริสุทธิ์และสูงส่ง ซึ่งโคปีเหล่านี้เป็นตัวแทนของผู้ศรัทธาที่รักและเชื่อมั่นในพระเจ้าอย่างหมดใจ รสแห่งความรักของผู้ศรัทธาอย่างโคปีมีต่อพระกฤษณะเป็นความรักที่เหนือธรรมชาติและเป็นความรักที่ไม่หวังผล ซึ่งแสดงถึงภักติหรือความศรัทธาที่บริสุทธิ์ในศาสนาฮินดู ผู้ศรัทธาต้องปล่อยวางความยึดมั่นทางโลก และมอบความรักและศรัทธาให้แก่พระเป็นเจ้าโดยไม่หวังสิ่งใดตอบแทน ในบริบททางจิตวิญญาณ ราสลีลาไม่ได้เป็นเพียงการเต้นรำทางร่างกาย แต่ยังเป็นการสื่อถึงการเดินทางของจิตวิญญาณสู่พระเจ้า เป็นการสะท้อนถึงความสอดคล้องกันระหว่างจิตวิญญาณของมนุษย์และพลังของพระเจ้าซึ่งเชื่อมโยงกันอย่างลึกซึ้ง อีกทั้งบทบาทของพระกฤษณะในภาควตปุราณะ ไม่ใช่เพียงแค่เทพเจ้า แต่ยังเป็น ผู้นำทางจิตวิญญาณ ผู้สอนหลักธรรมแห่งการ ละทิ้งความยึดติดทางโลก และเป็น นักรักผู้มีวาทีศิลป์ ซึ่งใช้คำพูดที่ลึกซึ้งและแสดงความเมตตาเพื่อนำพาผู้ศรัทธาสู่การบรรลุธรรม

การศึกษาภาควตปุราณะและราสลีลาจึงไม่ได้เป็นเพียงการทำความเข้าใจตำนานทางศาสนาเท่านั้น แต่ยังเป็นการเข้าถึง ปรัชญาแห่งความรัก การอุทิศตน และความเท่าเทียม ซึ่งยังคงเป็นพลังขับเคลื่อนทางจิตวิญญาณและมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมและสังคมอินเดียอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้ภาควตปุราณะเป็นคัมภีร์ที่ยังคงมีความสำคัญในฐานะแหล่งรวมภูมิปัญญาอันล้ำค่าของลัทธิภักติ

บรรณานุกรม

จิราพร โชติเธียรวงศ์. (2547). คัมภีร์ภาควตปุราณะ. *วรรณวิทัศน์*. 4(1), 174-207.

Bennett, J. (2016). *Bhakti Yoga: Understanding Bhakti Through Rasa Sentiment*. Master dissertations. Loyola Marymount University.

Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A. C. (2012). *Śrīmad Bhāgavatam tenth Canto*. form the Bhaktivedanta Book Trust.

- Britannica. (2015). *bhakti*. Retrieved 18 September 2024 from <https://www.britannica.com/topic/bhakti>
- Bryant, E. F. (2017). *Bhakti Yoga: Tales and Teachings from the Bhagavata Purana*. New York: North Point Press.
- Cornelia, D., & Van Buitenen, J. A. B., (Eds.). (1996). *The Purāṇa: An Introduction*. In *Classical Hindu Mythology: A Reader in the Sanskrit Purāṇas*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Hopkins, T. J. (1966). *The Social Teaching of The Bhāgavata Purāṇa*. In *Krishna: Myths, Rites and Attitudes*. United States of America: East-West Center Press.
- Schweig, G. M. (2005). *Dance of Divine Love, The Rāsalīlā of Krishna from the Bhagavata Purana, India's Classic Sacred Love Story Introduced. Translated, and Illuminated*. USA: Princeton University Press.
- Shanker, G. V. (2022). *KRISHNA is a favorite in Indian Classical Dance*. Retrieved 12 March 2024 from <https://www.esamskriti.com/e/Culture/Indian-Dance-Forms/KRISHNA-is-a-favourite-in-Indian-Classical-Dance--1.aspx>
- Tagare, G. V. (1976). *The Bhāgavata Purāṇa: Ancient Indian Tradition & Mythology Series*. Vol 7-11. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Winternitz, M. (1990). *A History of Indian Literature*. Delhi: Motilal Banarsidass.